

หลักนิติธรรม

ศาสตราจารย์ ดร. กำชัย จงจักรพันธ์

กรรมการอิสระว่าด้วยการส่งเสริมหลักนิติธรรมแห่งชาติ

ความนำ

นักคิด นักปรัชญาทั้งหลายในโลกนี้ได้คิดค้นรูปแบบการปกครองที่ดีเพื่อนำไปสู่สังคมที่เพื่อนมนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข ได้อย่างสงบสุข ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ได้อย่างมีศักดิ์ศรี ได้อย่างเป็นธรรม มานับเป็นพัน ๆ ปี จากประวัติศาสตร์อันยาวนานที่มนุษย์ได้ลองผิดลองถูก ลองทฤษฎี แนวคิดต่าง ๆ มากมาย^๑ ในที่สุดข้อสรุปอันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ก็คือสังคมอันชอบธรรมที่ว่าจะเกิดขึ้นได้ต้องเป็นสังคมที่ใช้กฎหมายเป็นหลักในการปกครอง (Rule by law) เป็นหลักในการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม ไม่ใช่สังคมที่มีบุคคลคนเดียวหรือคณะบุคคลเป็นใหญ่ (Rule by men) เป็นผู้ใช้อำนาจโดยอำเภอใจโดยปราศจากการควบคุม^๒

อย่างไรก็ตาม คำพังแต่มีกฎหมายเป็นหลักในสังคมหรือในประเทศนั้นยังไม่เพียงพอ เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างกฎหมายขึ้น และผู้สร้างกฎหมายซึ่งเป็นมนุษย์ปุถุชนย่อมมีทั้งดีและไม่ดี มีอคติ มีข้อผิดพลาด มนุษย์อาจใช้กฎหมายสร้างความไม่เป็นธรรม ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือทำลายล้างฝ่ายตรงข้าม ใช้กฎหมายสร้างความถูกต้องให้กับตนเอง

^๑ ในช่วง ๔๐๐ ปี ก่อนคริสตกาล Plato ปราชญ์ชาวกรีกเห็นว่าการมีผู้ปกครองเป็นกษัตริย์นักปรัชญา (Philosopher King) จะเป็นการปกครองที่ดีที่สุด แต่ต่อมาในบั้นปลายชีวิตก็เปลี่ยนความคิดโดยเขียนหนังสือชื่อ The Laws แสดงความเห็นว่าการปกครองโดยกฎหมายเป็นการปกครองที่ดีที่สุด และต่อมา Aristotle ลูกศิษย์ของ Plato ได้สานต่อและขยายความคิดดังกล่าว จนได้ข้อสรุปว่าการปกครองโดยกฎหมายเป็นสิ่งที่พึงปรารถนากว่าการปกครองโดยมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ตาม รายละเอียดโปรดดู Plato, The Republic, Book VIII, 563A-564D (Trans, W.H.D. Rouse, A Mentor Book, 1956) Plato, The Laws 875 (Trans. T.J. Saunders, Penquin Classic, 1975) Aristotle, Politics 1981a (Trans. Jowett, 1926)

^๒ Lord Acton ซึ่งเป็นนักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษ ได้กล่าวประโยคที่เป็นสัจธรรมข้อหนึ่งไว้ว่า “Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely.” โปรดดู Letter to Bishop Mandell Creighton ใน Louise Creighton, Mandell Creighton. Life and Letters of Mandell Creighton. (London: Longmans, Green, and Co., 1904) p.372.

หรืออื่น ๆ ดังนั้น กฎหมายจึงต้องอยู่ภายใต้หลักพื้นฐานบางประการ ซึ่งก็คือหลักนิติธรรม (The Rule of Law)^๓

The Rule of Law

คำว่า “หลักนิติธรรม” มาจากคำในภาษาอังกฤษว่า Rule of Law ซึ่งมีผู้ให้คำแปลไว้หลากหลาย อาทิ หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย^๔ หลักการปกครองด้วยกฎหมาย^๕ หลักแห่งกฎหมาย^๖ หลักกฎหมาย^๗ กฎของกฎหมาย^๘ หลักความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย^๙ หลักความยุติธรรมตามกฎหมาย^{๑๐} หลักธรรม^{๑๑} หลักธรรมแห่งกฎหมายหรือนิติปรัชญา^{๑๒}

^๓ นอกจากนี้โปรดดู ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒน์สานต์. “หลักนิติธรรม (Rule of law)” *รวมบทความทางวิชาการ เนื่องในโอกาสครบรอบ ๕๐ ปี ธรรมศาสตร์* ๕๐ ปี ธรรมศาสตร์. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๑) หน้า ๒๓.

^๔ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ หน้า ๕๘๗. และประยูร กาญจนกุล, “หลักนิติธรรมไทย” ใน เอกบุณย์ วงศ์สวัสดิ์กุล. *หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม*. (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓) หน้า ๑๔๐.

^๕ โปรดดูใน อุกฤษ มงคลนาวิน. “หลักนิติธรรมกับสภาพสังคมประเทศไทย” (บทสัมภาษณ์) *จุดนิติปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑* (มกราคม-กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๕) หน้า ๓.

^๖ ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒน์สานต์. “กฎหมายปกครองตามทัศนะของอังกฤษ (ต่อ)” *วารสารกฎหมายปกครอง* เล่ม ๓ ตอนที่ ๑ (เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๗) หน้า ๒.

^๗ เสนาะ เอกพันธ์. “The Rule of Law” *คูลพาท* ปีที่ ๘ เล่มที่ ๕. (กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๔) หน้า ๕๖๒-๑๐๐๓.

^๘ สิงห์หนองจอก. “นิติธรรม (๑)” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน* และ <http://www.siamrath.co.th/web/?q=นิติธรรม-1> และ โปรดดู คำวินิจฉัยส่วนตัวของตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ (ท่านธานีศ เกศวพิทักษ์) ในคดียุบพรรคไทยรักไทย คำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญ ที่ ๓-๕/๒๕๕๐

^๙ สุด สุตรา. “เปรียบเทียบวงการกฎหมายค่ายวันตกกับค่ายวันออก” *คูลพาท* เล่ม ๑๑ ปีที่ ๗ (ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๓) หน้า ๑๔๐๘.

^{๑๐} ถาวร โพธิ์ทอง. “การประชุมสันติภาพของโลกโดยทางกฎหมาย” *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* เล่ม ๑ ตอนที่ ๒ (กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๒) หน้า ๑๕๑.

^{๑๑} วิกรม เมลาณนท์. “อัยการในเมืองอังกฤษ” *คูลพาท* เล่ม ๑๒ ปีที่ ๒ (ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘) หน้า ๘๕.

นิติธรรมวินัย^{๑๓} ธรรมะแห่งกฎหมาย^{๑๔} นิติสดมภ์^{๑๕} ฯลฯ แต่คำแปลที่ได้รับความนิยม และใช้กันแพร่หลายโดยทั่วไปคือคำว่า หลักนิติธรรม

อันที่จริงคำว่า หลักนิติธรรม ไม่ใช่คำใหม่ในวงการกฎหมายของประเทศไทย นักวิชาการและนักกฎหมายไทยได้ยืมและรู้จักกับคำว่าหลักนิติธรรมกันมานานพอสมควร แต่เนื่องจากหลักนิติธรรมเป็นแนวคิดที่กำเนิดและพัฒนาขึ้นก่อนในต่างประเทศ^{๑๖} ซึ่งมีระบบกฎหมาย แนวคิดและสภาพแวดล้อมที่ต่างจากกฎหมายไทย^{๑๗} นอกจากนี้ประเทศไทยยังไม่มียุติบัญญัติที่กำหนดความหมาย องค์ประกอบ สาระสำคัญ

^{๑๒} ศิริ วิศิษฎ์ธรรม อัสวานนท์. “The rule of law” *คูลพาท* เล่ม ๑๐ ปีที่ ๘ (ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔) หน้า ๑๑๒๓.

^{๑๓} เสริม สุวรรณเทพ. “วงการกฎหมายสากล” *คูลพาท* เล่ม ๔ ปีที่ ๘ (เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๔) หน้า ๓๘๔. และ ชานินทร์ กรีชัยเชียร. “บทบรรณาธิการ” *บทบัญญัติ* เล่ม ๒๐ ตอน ๓ (กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕) หน้า ๗๖๕.

^{๑๔} จรัญ ภัคดีชนากุล, เอกสารถอดเทปการบรรยายพิเศษ เรื่อง “ศาลรัฐธรรมนูญกับการดำรงหลักนิติธรรม” โดยนายจรัญ ภัคดีชนากุล ตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ ในการสัมมนาทางวิชาการเนื่องในวาระครบรอบ ๑๔ ปี ศาลรัฐธรรมนูญ วันพฤหัสบดีที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๓ ณ โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ กรุงเทพฯ, สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ ๘ พ.ค. ๒๕๕๕ (เอกสารอัครสำเนา) หน้า ๓.

^{๑๕} จำรูญ เจริญกุล. “The Rule of law” *คูลพาท* ปีที่ ๕ เล่ม ๑ (ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๕) หน้า ๖๐.

^{๑๖} คำว่า The Rule of Law กำเนิดและพัฒนาขึ้นครั้งแรกในราวศตวรรษที่ ๑๓ ในประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นประเทศที่อยู่ในระบบกฎหมาย Common Law ซึ่งต่างจากประเทศไทยที่อยู่ในระบบกฎหมาย Civil Law รายละเอียดโปรดดู Albert V. Dicey. *Introduction to the study of the Law of the Constitution*. (London: MacMillan, 1959) pp.188-203. และ เสนาะ เอกพจน์. *อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๗*. หน้า ๙๘๒-๑๐๐๓.

^{๑๗} และโดยเหตุนี้ ศาสตราจารย์ชานินทร์ กรีชัยเชียร จึงเสนอให้นักกฎหมายร่วมกันพิจารณาว่า “จะเหมาะสมหรือไม่หากเราจะนำหลักนิติธรรมของต่างประเทศมาใช้กับประเทศไทยทั้งหมด หรือเราควรจะร่วมกันค้นหาเจตนารมณ์ในแบบของไทยเอง เพราะหลักนิติธรรมในหลาย ๆ ประเทศก็มีได้เหมือนกันเสียทีเดียว แต่ก็มีมีการดัดแปลงหลักนิติธรรมต้นแบบของประเทศอังกฤษไปบ้างเพื่อให้เข้ากับสภาพสังคมในประเทศของตน” และด้วยเหตุผล ๔ ประการ ท่านศาสตราจารย์ชานินทร์ กรีชัยเชียร จึงสรุปว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องสร้างหลักนิติธรรมในแบบของไทยขึ้นมาเอง ซึ่งผู้เขียนเห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง รายละเอียดโปรดดู ชานินทร์ กรีชัยเชียร. *อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๑๗*. หน้า ๑๗, ๑๘, ๒๑.

หรือความสำคัญของหลักนิติธรรมไว้ในกฎหมายใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักนิติธรรม เป็นหลักคิดที่เป็นนามธรรม^{๑๔} เป็นเรื่องที่ยากเข้าใจยากและมีพลวัตรตลอดเวลา และที่สำคัญที่สุดนักคิด นักกฎหมาย นักวิชาการได้อธิบาย ให้ความหมาย องค์กรประกอบ สาระสำคัญ ฯลฯ ของคำว่าหลักนิติธรรมไว้แตกต่างกันเสียทีเดียว^{๑๕} เหตุต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้นักกฎหมายอาจเข้าใจความหมาย องค์กรประกอบ สาระสำคัญ และความสำคัญของหลักนิติธรรมแตกต่างกันไป^{๑๖}

ในสภาวะการณ์ที่นักกฎหมายอาจอธิบายและเข้าใจความหมาย องค์กรประกอบ สาระสำคัญ และความสำคัญของหลักนิติธรรมแตกต่างกันไป แต่ในช่วงหลายปีที่ประเทศไทยประสบวิกฤตความแตกต่างทางความคิดเห็น นักกฎหมาย นักวิชาการ องค์กรต่าง ๆ ตลอดจนประชาชนทั่วไปกลับพูดถึงและกล่าวอ้าง^{๑๗} ให้ทุก ๆ ฝ่ายเคารพ

^{๑๔} นอกจากนี้โปรดดู จริฎ โฆษณานันท์. “บริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ของอุดมการณ์ “หลักนิติธรรม”” *วารสารกฎหมายจุฬา* ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (ธันวาคม ๒๕๒๕ – มีนาคม ๒๕๓๐) หน้า ๘๒.

^{๑๕} อันที่จริง ปัญหาที่ว่านักกฎหมายเข้าใจถึงความหมายของคำว่า The rule of Law ไม่ตรงกันเสียทีเดียวนี้ เป็นปัญหาที่ดำรงอยู่ในประเทศไทยมานานแล้ว ดังที่ท่านอาจารย์เสนาะ เอกพจน์ ผู้พิพากษาได้กล่าวไว้ว่า “... จะแปล The Rule of Law ว่าอย่างไร ก็คงจะไม่เป็นไร ขออย่างเดียวให้เรานักกฎหมายเข้าใจอย่างถูกต้อง ถึงความหมายที่แท้จริงของ The Rule of Law แล้วช่วยกันป้องกันรักษาไว้และปฏิบัติตามต่อ ๆ ไปอย่าให้ขาดสายโดยอย่าขายหลักวิชาเสียเท่านั้น” โปรดดู เสนาะ เอกพจน์ “The Rule of Law (ต่อ)” *คูลพาท* ปีที่ ๕ เล่ม ๓ (มีนาคม ๒๕๐๓) หน้า ๓๖๐-๓๖๑.

^{๑๖} ไม่เพียงแต่นักกฎหมาย นักวิชาการไทยเท่านั้นที่มีความเห็นไม่ตรงกัน แม้แต่นักกฎหมายและนักวิชาการชาวต่างชาติก็มีความเห็นเกี่ยวกับความหมาย สาระสำคัญ ฯลฯ ของ The Rule of Law ไม่ตรงกัน อาทิเช่น โปรดดู Friedrich August Hayek. *The Road to Serfdom*. (Great Britain: Routledge, 2006) pp. 75-76. Fuller, Lon. *The Morality of Law, rev. ed.*, (New Haven: Yale University Press, 1964) pp. 39-94. Paul Craig, “Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law” *Public Law* ,467 (1997) Joseph Raz. “The Rule of Law and Its Virtue” *Law Quarterly Review* (1977) และ โปรดดู ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนสานต์. “หลักนิติธรรม (Rule of law)”. รวมบทความทางวิชาการ เนื่องในโอกาสครบรอบ ๕๐ ปี ธรรมศาสตราจารย์ สัญญา ธรรมศักดิ์. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๔๑) หน้า ๒๕. นอกจากนี้โปรดดู United Nations Rule of Law website and repository (www.unrol.org)

^{๑๗} “มีการนำคำว่า rule of law มาอ้างกันโดยสับสนจนเกร่อและไม่มีความหมายที่แน่ชัด จนเกือบจะเป็นสร้อยที่ยกมากล่าวอ้างลอย ๆ เพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมบางอย่างเท่านั้น” คัดลอกมาจาก

และยึดหลักนิติธรรมมากเป็นพิเศษจนทำให้สรุปได้ว่า ไม่ว่าแต่ละบุคคลจะเข้าใจความหมาย สาระสำคัญหรือองค์ประกอบ ของหลักนิติธรรมตรงกันหรือไม่ อย่างไร แต่ทุกคนเคารพและยึดหลักนิติธรรม^{๒๒}

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐

หลักนิติธรรม อันเป็นแนวคิด ทฤษฎีที่มีสภาพนามธรรม ได้ถูกทำให้เป็นบทบัญญัติแห่งกฎหมายอย่างเป็นทางการ จบต้องได้ครั้งแรกโดยรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐^{๒๓}

ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒน์สานต์. “หลักนิติธรรม (Rule of law)” *รวมบทความทางวิชาการ เนื่องในโอกาสครบรอบ ๕๐ ปี ธรรมศาสตร์* ธรรมศาสตร์. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๑) หน้า ๒๓-๓๕. และทำนองเดียวกัน โปรดคู Shklar, Judith and Hoffman, Stanley. *Political Thought and Political Thinkers*. (Chicago: University of Chicago Press, 1998) p.21. และ คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ (คอป.) มีข้อเสนอให้นายกรัฐมนตรียึดถือหลักนิติธรรม (Rule of Law) ในการบริหารประเทศ โปรดคู หนังสือคอป. ด่วนที่สุด ที่ คอป. ๖๕๑/๒๕๕๔ ลงวันที่ ๑๕ กันยายน ๒๕๕๔ เป็นต้น

^{๒๒} แม้แต่นักกฎหมายทั่วโลกที่เป็นสมาชิกของ International Bar Association (IBA) ยังมีมติให้บรรดาผู้ที่ใช้วิชาชีพทางกฎหมายให้ความเคารพและถือปฏิบัติในหลักนิติธรรม โปรดคูภาคผนวก : เสียงสะท้อนจากท่านผู้อ่าน เขียนโดยสุชาติ ธรรมมาพิทักษ์กุล, “เป็นที่น่าอัศจรรย์ก็คือว่า หลักนิติธรรมเป็นเรื่องที่มีมาแต่ยุคพุทธกาลแล้ว” ใน ธานีรินทร์ กรัยวิเชียร. *อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๑๗*. หน้า ๓๘-๓๙.

^{๒๓} เป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรกในประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญไทยที่ได้บัญญัติรับรู้ถึงความมีอยู่และความสำคัญของหลักนิติธรรม โดยใช้คำว่า “หลักนิติธรรม” เขียนไว้ในกฎหมายเป็นลายลักษณ์อักษรชัดเจน ทั้ง ๆ ที่รัฐธรรมนูญ ฉบับปี ๒๕๕๐ เป็นรัฐธรรมนูญที่มีความเป็นมาสืบเนื่องจากการรัฐประหารเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๔๙ อย่างไรก็ตาม แม้รัฐธรรมนูญฉบับอื่น ๆ จะมีได้มีบทบัญญัติที่ใช้คำว่า “หลักนิติธรรม” ไว้โดยตรง แต่ก็มิได้หมายความว่ารัฐธรรมนูญฉบับอื่น ๆ มิได้มีบทบัญญัติที่มีเนื้อหาตรงกับหลักการหรือสาระสำคัญของหลักนิติธรรมไว้ อาทิ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ มาตรา ๓๒ บัญญัติไว้ว่า “บุคคลจะไม่ต้องรับโทษอาญา เว้นแต่จะได้กระทำการอันกฎหมายที่ใช้อยู่ในเวลาที่กระทำนั้นบัญญัติเป็นความผิดและกำหนดโทษไว้ และโทษที่จะลงแก่บุคคลนั้นจะหนักกว่าโทษที่กำหนดไว้ในกฎหมายที่ใช้อยู่ใน

มาตรา ๓ วรรคสองแห่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ ได้บัญญัติรับรู้ถึงความมีอยู่และความสำคัญของหลักนิติธรรมไว้ว่า “การปฏิบัติหน้าที่ของรัฐสภา คณะรัฐมนตรี ศาล รวมทั้งองค์กรตามรัฐธรรมนูญ และหน่วยงานของรัฐ ต้องเป็นไปตามหลักนิติธรรม”

นอกจากนี้ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ หมวดที่ ๕ แนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ ส่วนที่ ๓ แนวนโยบายด้านการบริหารราชการแผ่นดิน มาตรา ๗๘ (๖) ยังได้บัญญัติไว้ว่า “รัฐต้องดำเนินการตามแนวนโยบายด้านการบริหารราชการแผ่นดิน ดังต่อไปนี้ (๖) ดำเนินการให้หน่วยงานทางกฎหมายที่มีหน้าที่ให้ความเห็นเกี่ยวกับการดำเนินงานของรัฐตามกฎหมายและตรวจสอบการตรากฎหมายของรัฐ ดำเนินการอย่างเป็นอิสระ เพื่อให้การบริหารราชการแผ่นดินเป็นไปตามหลักนิติธรรม”

นับเป็นเรื่องที่ดีมากที่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ ทำให้ “หลักนิติธรรม” อันเป็นหลักการที่สำคัญอย่างยิ่งยวด ปรากฏขึ้นในตัวบทกฎหมายที่จับต้องได้ (Positive law or Existing law) และอย่างน้อยที่สุดได้ประกาศความสำคัญของหลักนิติธรรมไว้ชัดเจนว่า รัฐสภา คณะรัฐมนตรี ศาล องค์กรตามรัฐธรรมนูญ และหน่วยงานของรัฐทั้งหลายต้องปฏิบัติหน้าที่ให้เป็นไปตามหลักนิติธรรม^{๒๔} ซึ่งมีผลโดยปริยายให้นักกฎหมายต้องทำความเข้าใจเรื่องนี้อย่างจริงจังมากขึ้น

สิ่งที่ยังไม่ชัดเจนจากกฎหมายรัฐธรรมนูญก็คือ อะไรคือหลักนิติธรรม? หลักการหรือสาระสำคัญหรือองค์ประกอบของหลักนิติธรรมมีอะไรบ้าง? และถ้าหากมีการฝ่าฝืน

เวลาที่กระทำความผิดมิได้” หรือมาตรา ๓๓ วรรคแรก ที่ว่า “ในคดีอาญา ต้องสันนิษฐานไว้ก่อนว่าผู้ต้องหาหรือจำเลยไม่มีความผิด” เป็นต้น

^{๒๔} แม้รัฐธรรมนูญจะมีได้บังคับให้ภาคเอกชนต้องยึดถือหลักนิติธรรม แต่ภาคเอกชนทั้งในและต่างประเทศล้วนเคารพและยึดมั่นในหลักนิติธรรม อาทิ โปรดคู ธนาคารโลก (World Bank Institute) ได้จัดระบบชี้วัดธรรมาภิบาลของประเทศทั้งหลาย โดยมีองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งคือ หลักนิติธรรม โปรดคู ภาคผนวก : เสียงสะท้อนจากท่านผู้อ่าน เขียนโดย บวรศักดิ์ อุวรรณโณ “นิติธรรมนั้น สวนทางกับระบอบเผด็จการโดยสิ้นเชิง” ใน ธานินทร์ ภัยวิเชียร. *อ่วงแล้วเชิงอรรถที่ ๑๗*. หน้า ๗๔-๗๕.

ไม่เป็นไปตามหลักนิติธรรม ผลจะเป็นอย่างไร?^{๒๕} ซึ่งผู้เขียนเห็นว่านักกฎหมายไทยพึงร่วมกันทำความเข้าใจและสร้างความชัดเจนในประเด็นดังกล่าว^{๒๖} พัฒนาและทำให้หลักนิติธรรมซึ่งเป็นนามธรรมและมีที่มาจากกฎหมายต่างประเทศมาเป็นรูปธรรมในระบบกฎหมายไทย^{๒๗} บัญญัติความหมาย สาระสำคัญและผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรมไว้ในรัฐธรรมนูญอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรม เพื่อให้หลักนิติธรรมเป็นเสาหลักในการกำนัลให้กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมเป็นเครื่องมือที่สามารถนำไปสู่ความเป็นธรรมอย่างแท้จริง ตลอดจนปลูกฝังหลักนิติธรรมนี้ให้หยั่งรากลึกในสังคมกฎหมายไทยเพื่อที่จะได้พัฒนาอย่างยั่งยืนต่อไป

ความหมายและความสำคัญของหลักนิติธรรม

หลักนิติธรรม หมายถึงหลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย ที่กฎหมาย อันหมายถึงความรวมถึง การบัญญัติกฎหมาย การใช้การตีความกฎหมาย การบังคับใช้กฎหมาย และกระบวนการยุติธรรม จะต้องไม่ฝ่าฝืนหรือขัดหรือแย้งต่อหลักนิติธรรมหรือหลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย

หลักนิติธรรมหรือหลักพื้นฐานแห่งกฎหมายจะถูกล่วงละเมิดมิได้ หากกฎหมายหรือกระบวนการยุติธรรมขัดหรือแย้งต่อหลักนิติธรรม ผลก็คือจะใช้บังคับไม่ได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งหลักนิติธรรม คือหลักที่อยู่เหนือกฎหมายทั้งปวง อยู่เหนือแม้กระทั่งรัฐธรรมนูญ

^{๒๕} ศาสตราจารย์ ดร.วิษณุ เครืองาม ได้กล่าวไว้ว่า “การบัญญัติรับรองเรื่องหลักนิติธรรมไว้ในรัฐธรรมนูญเป็นเรื่องเหมาะสม แต่อันตรายก็คือการไม่มีแนวทางรองรับในรัฐธรรมนูญก็คืออะไรเมื่อคิดไปถึงศาลแล้วเรื่องคงง่ายเข้า เพราะคำวินิจฉัยของศาลจะเป็นบรรทัดฐาน แต่ในการปฏิบัติหน้าที่ของรัฐสภา คณะรัฐมนตรี องค์การอิสระ หน่วยงานอื่นของรัฐซึ่งไม่มีอำนาจวินิจฉัย ควรมี “แนวทาง” (guidelines) บ้าง นอกเหนือจากที่เคยถกเถียงกันในเชิงทฤษฎี ปรัชญา อุดมการณ์ ในชั้นคณะกรรมการกฤษฎีกา ผู้ร่างรัฐธรรมนูญและในวงวิชาการทั้งในและนอกประเทศก็เคยถกเถียงกันมาแล้ว..” โปรดดูภาคผนวก : เสียงสะท้อนจากท่านผู้อ่าน เขียนโดย วิษณุ เครืองาม “การบัญญัติรับรองเรื่องหลักนิติธรรมไว้ในรัฐธรรมนูญเป็นเรื่องเหมาะสม แต่อันตรายก็คือการไม่มีแนวทางรองรับในรัฐธรรมนูญก็คืออะไร” ใน ชานินทร์ กรัยวิเชียร. *อ้าวแล้วเชิงอรรถที่ ๑๗*. หน้า ๖๖.

^{๒๖} โดยยึดหลักการ แสวงจุดร่วม สงวนจุดต่าง

^{๒๗} โปรดดู ชานินทร์ กรัยวิเชียร. *อ้าวแล้วเชิงอรรถที่ ๑๗*. หน้า ๒๑, ๕๗.

หลักนิติธรรมจึงเป็นเสาหลักที่ใช้ค้ำยันหรือกำกับไม่ให้กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมใด ๆ กลายเป็นเครื่องมือของผู้มีอำนาจที่ฉ้อฉล ไม่ว่าจะป็นรัฐสภา รัฐบาล หรือแม้แต่ศาลสถิตยุติธรรม ไม่ให้ใช้อำนาจและดุลยพินิจตามอำเภอใจ^{๒๘}

สาระสำคัญหรือองค์ประกอบของหลักนิติธรรม

๑. กฎหมายต้องใช้บังคับเป็นการทั่วไป

กฎหมายต้องใช้บังคับเป็นการทั่วไป หมายความว่ากฎหมายต้องมุ่งหมายให้ใช้บังคับกับบุคคลทุกคนโดยเสมอภาคกัน กฎหมายต้องไม่มุ่งหมายให้ใช้บังคับกับกรณีใดกรณีหนึ่งหรือกับคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะเจาะจง

หลักการหรือสาระสำคัญของหลักนิติธรรมประการหนึ่งคือ กฎหมายต้องมุ่งหมายให้ใช้บังคับเป็นการทั่วไป กล่าวคือการตรากฎหมายจะต้องมุ่งหมายให้ใช้บังคับกับบุคคลโดยทั่ว ๆ ไป เป็นการวางกฎกติกาสำหรับสังคมเป็นการทั่วไป อาทิ ประมวลกฎหมายอาญา หากบุคคลใดได้กระทำการอันกฎหมายอาญาบัญญัติไว้เป็นความผิด บุคคลนั้น ๆ ก็จะมีคามผิดและได้รับโทษตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ได้วางหลักเกณฑ์เกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ระหว่างบุคคลในนิติสัมพันธ์ตามสัญญาต่าง ๆ เป็นการทั่วไป

ที่กล่าวว่ากฎหมายต้องใช้บังคับเป็นการทั่วไป หมายความว่า แม้กฎหมายจะตราออกมาเพื่อใช้บังคับกับคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง อาชีพหรือวิชาชีพใดวิชาชีพหนึ่ง ก็ยังใช้ได้ หากใช้บังคับเป็นการทั่วไปกับคนกลุ่มนั้น ๆ อาชีพหรือวิชาชีพนั้น ๆ อาทิ กฎหมายเกี่ยวกับพรรคการเมือง ย่อมใช้บังคับกับเฉพาะพรรคการเมือง กฎหมายเกี่ยวกับแพทย์

^{๒๘} นักกฎหมายได้ให้ความหมายและความสำคัญของหลักนิติธรรมไว้หลากหลาย โปรดดู อาทิ ธานินทร์ กรัยวิเชียร, *อ้าวแล้วเชิงอรธที่* ๑๗, หน้า ๕, ๒๓. จิตติ ดิงสภักดิ์, *หลักวิชาชีพนักกฎหมาย*. โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน, ๒๕๕๕) หน้า ๘๔-๘๕. วิชา มหาคูณ ใน ธานินทร์ กรัยวิเชียร, *เพ็ญอ้าว*, หน้า ๖๓. สิทธิโชค ศรีเจริญ ใน ธานินทร์ กรัยวิเชียร, *เพ็ญอ้าว*, หน้า ๖๑. นอกจากนี้โปรดดู ประยูร กาญจนกุล, “หลักนิติธรรมไทย” ใน เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล, *หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๑) หน้า ๑๔๐.

ยอมใช้บังคับเฉพาะแพทย์ กฎหมายเกี่ยวกับการควบคุมธุรกิจประกันภัย ย่อมใช้เฉพาะบุคคลในวงการประกันภัย แต่เป็นการบังคับใช้เป็นการทั่วไปในกลุ่ม ในสาขาอาชีพหรือวิชาชีพนั้น ๆ เช่นนี้ไม่ขัดกับหลักที่ว่ากฎหมายต้องใช้บังคับเป็นการทั่วไป

หลักการนี้มีไว้เพื่อป้องกันมิให้ผู้มีอำนาจใช้อำนาจออกกฎหมาย มุ่งหมายกลั่นแกล้ง ทำลายล้าง หรือลงโทษบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือกลุ่มบุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะเจาะจง ซึ่งในกรณีเช่นนี้ย่อมเท่ากับว่ากฎหมายมิได้เป็นเครื่องมือในการให้ความเป็นธรรมกับสังคม แต่กลายเป็นเครื่องมือของผู้มีอำนาจในการทำลายล้างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่เป็นปฏิปักษ์กับตน ดังนั้น หากกฎหมายมีลักษณะดังกล่าวย่อมขัดกับหลักนิติธรรม ไม่มีผลบังคับใช้

๒. กฎหมายจะบัญญัติให้การกระทำใดเป็นความผิดอาญาและมีโทษย้อนหลัง หรือมีโทษย้อนหลังหนักกว่าเดิมไม่ได้^{๒๙}

หากในขณะกระทำการใด ๆ ไม่มีกฎหมายกำหนดให้การกระทำนั้นเป็นความผิดอาญา กฎหมายที่ออกในภายหลังจะบัญญัติให้การกระทำนั้นเป็นความผิดและมีโทษอาญาย้อนหลังไม่ได้ และในกรณีที่มิได้มีกฎหมายกำหนดให้การกระทำใดเป็นความผิดและมีโทษอาญาอยู่แล้ว กฎหมายที่ตราออกมาในภายหลังจะบัญญัติให้มีโทษย้อนหลังหนักขึ้นมิได้ด้วย หลักนี้ตรงกับสุภาษิตกฎหมายโรมันที่ว่า *Nullum Crimen Nulla Poena Sine Lege* ซึ่งแปลว่า ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ โดยไม่มีกฎหมาย

การบัญญัติกฎหมายย้อนหลังให้เป็นคุณ จากที่เคยเป็นความผิดให้ไม่เป็นความผิดก็ดี จากที่เคยมีโทษหนักเป็นโทษเบาลงก็ดี ไม่ขัดต่อหลักนิติธรรมในข้อนี้^{๓๐}

^{๒๙} โปรดดู ธานินทร์ กรัยวิเชียร. *อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๑๗*. หน้า ๓๐.

^{๓๐} โดยเหตุนี้ กฎหมายนิรโทษกรรม ที่ตราขึ้นในโอกาสต่าง ๆ ทั้งหลาย จึงไม่ขัดต่อหลักนิติธรรมซึ่งในประเทศไทย ได้เคยมีกฎหมายนิรโทษกรรมแล้วไม่น้อยกว่า ๒๐ ฉบับ เช่น พระราชกำหนดนิรโทษกรรมในคราวเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน พุทธศักราช ๒๔๗๕ , พระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่ผู้กระทำการต่อต้านการดำเนินการสงครามของญี่ปุ่น พุทธศักราช ๒๔๘๕ , พระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่นักเรียน นิสิต นักศึกษาและประชาชนซึ่งกระทำความผิดเกี่ยวกับการเดินขบวนเมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ , พระราชบัญญัตินิรโทษกรรมในโอกาสครบ ๒๕ พุทธศตวรรษ พ.ศ. ๒๕๕๕ และแม้ในต่างประเทศเอง ก็มีการออกและใช้กฎหมายนิรโทษ

๓. ในคดีอาญาให้สันนิษฐานไว้ก่อนว่าผู้ต้องหาหรือจำเลยบริสุทธิ์อยู่นกว่าศาลจะมีคำพิพากษาเด็ดขาดว่ามีความผิด^{๓๑}

หลักให้สันนิษฐานไว้ก่อนว่าผู้ต้องหาหรือจำเลยยังไม่มีความผิดจนกว่าศาลจะมีคำพิพากษาเด็ดขาดว่ามีความผิดนี้ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ หลักผู้ต้องหาหรือจำเลยจะต้องถูกพิจารณาอย่างชาวสะอาด^{๓๒}

หลักนิติธรรมในข้อนี้มีขึ้นเพื่อเป็นหลักประกันสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานในกระบวนการยุติธรรมของผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญา ผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญาจะต้องได้รับโอกาสต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการต่อสู้คดีของตนอย่างเต็มที่ ตามขั้นตอนและกระบวนการของกฎหมาย การปิดโอกาส ปิดกั้นมิให้ผู้ต้องหาหรือจำเลยนำพยานเข้าสืบพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของตนจะกระทำไม่ได้

หลักการพื้นฐานในข้อนี้ป้องกันมิให้ผู้มีอำนาจรัฐรวบรัดใช้อำนาจเบ็ดเสร็จในการจับกุม คุมขัง ลงโทษผู้ต้องหาหรือจำเลยที่ถูกกล่าวหาว่ากระทำความผิดโดยไม่ผ่านกระบวนการต่อสู้คดีในศาลของผู้ต้องหาหรือจำเลย บทบัญญัติมาตรา ๑๗ แห่งรัฐธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๐๒^{๓๓} ที่ให้อำนาจแก่นายกรัฐมนตรีมี

กรรม อาทิ Charles II, 1660 An Act of Free and General Pardon Indemnity and Oblivion (The Indemnity and Oblivion Act 1660) ของประเทศอังกฤษ และ The Spanish 1977 Amnesty Law เป็นต้น อย่างไรก็ตาม มีความเหมาะสมหรือไม่อย่างไรในการออกกฎหมายนิรโทษกรรม เป็นอีกประเด็นหนึ่ง

^{๓๑} โปรดดูคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ ๑๒/๒๕๕๕

^{๓๒} เสนาะ เอกพจน์. *อ่วงแล้วเชิงอรรถที่ ๗๑๗*. หน้า ๕๕๒.

^{๓๓} รัฐธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร พุทธศักราช ๒๕๐๒ มาตรา ๑๗ บัญญัติไว้ว่า “ในระหว่างที่ใช้รัฐธรรมนูญนี้ในกรณีที่นายกรัฐมนตรีเห็นสมควรเพื่อประโยชน์ในการระงับหรือปราบปรามการกระทำอันเป็นการบ่อนทำลายความมั่นคงของราชอาณาจักรหรือราชบัลลังก์หรือการกระทำอันเป็นการบ่อนทำลาย ก่อควนหรือคุกคามความสงบที่เกิดขึ้นภายใน หรือมาจากภายนอกราชอาณาจักรให้นายกรัฐมนตรีโดยมติของคณะรัฐมนตรีมีอำนาจสั่งการ หรือกระทำการใดๆ ได้และให้ถือว่าคำสั่งหรือการกระทำเช่นนั้นเป็นคำสั่งหรือการกระทำที่ชอบด้วยกฎหมาย

เมื่อนายกรัฐมนตรีได้สั่งการหรือกระทำการใดไปตามความในวรรคก่อนแล้ว ให้นายกรัฐมนตรีแจ้งให้สภาทราบ” นอกจากนี้โปรดดูบทบัญญัติในทำนองเดียวกันที่มักบัญญัติขึ้นในรัฐธรรมนูญที่เกิดขึ้นในช่วงปฏิวัติ รัฐประหาร อาทิ รัฐธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร พ.ศ.

อำนาจสั่งลงโทษบุคคลใด ๆ ได้โดยไม่ต้องผ่านกระบวนการพิจารณาพิพากษาคดีตามกระบวนการยุติธรรม ไม่ให้โอกาสแก่ผู้ต้องหาหรือจำเลยในการนำพยานมาสู้คดีจนต่อสู้คดีเลย บทบัญญัติดังกล่าวจึงขัดต่อหลักนิติธรรม ไม่มีผลใช้บังคับ แม้บทบัญญัติดังกล่าวจะถูกบัญญัติอยู่ในกฎหมายรัฐธรรมนูญก็ตาม เพราะหลักนิติธรรมมีค่าเหนือกว่ารัฐธรรมนูญอันเป็นตัวกฎหมายสูงสุด

หลักการพื้นฐานในข้อนี้ย่อมมีผลเป็นการห้ามมิให้กฎหมายมีบทสันนิษฐานเด็ดขาด ไม่ว่าจะเป็บบทสันนิษฐานเด็ดขาดในข้อเท็จจริงหรือบทสันนิษฐานเด็ดขาดในความผิด เพราะบทสันนิษฐานเด็ดขาดดังกล่าวย่อมมีผลทำให้ผู้ต้องหาหรือจำเลยไม่สามารถนำสืบพยานโต้แย้งเป็นอย่างอื่นได้เลย จึงขัดต่อหลักนิติธรรม ไม่มีผลใช้บังคับ

หลักการพื้นฐานดังกล่าวมิได้หมายความว่า กฎหมายที่ตราขึ้นจะมีบทสันนิษฐานข้อเท็จจริงไว้ก่อน หรือมีบทสันนิษฐานความผิดไว้ก่อนไม่ได้ เพราะบทสันนิษฐานไว้ก่อนดังกล่าวยังเปิดโอกาสให้ผู้ต้องหาหรือจำเลยนำพยานหลักฐานเข้าสืบพยานโต้แย้งบทสันนิษฐานไว้ก่อนได้ จึงไม่ขัดต่อหลักนิติธรรมในข้อนี้

หลักการพื้นฐานดังกล่าวมิได้หมายความว่า ผู้ต้องหาหรือจำเลยจะถูกจำกัดหรือถูกลิดรอนสิทธิบางประการในระหว่างที่อยู่ในกระบวนการดำเนินคดีความไม่ได้ ครอบเท่าที่การถูกจำกัดและลิดรอนสิทธินั้นเป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ มีเหตุผลและสมควรแก่เหตุ แต่การจำกัดหรือลิดรอนสิทธินั้นจะต้องไม่มีลักษณะเดียวกับผู้กระทำความผิดที่ศาลได้มีคำพิพากษาเด็ดขาดว่ามีความผิดแล้ว อาทิ ไม่สามารถจะนำผู้ต้องหาหรือจำเลยไปจำคุกเช่นเดียวกับผู้ที่ได้รับโทษจำคุกเด็ดขาดโดยคำพิพากษาของศาลแล้ว เป็นต้น

๔. หลักความเป็นอิสระและเป็นกลางในการพิจารณาพิพากษาคดีของตุลาการ^{๓๔}

ผู้พิพากษาศาลาการเป็นกลไกในการอำนวยความยุติธรรมขั้นสุดท้ายที่สำคัญมาก และเพื่อเป็นการประกันว่าความยุติธรรมจะเกิดขึ้นจริง ในการพิจารณาพิพากษารรคดีทั้งหลายโดยผู้พิพากษานั้น จะต้องมั่นใจว่าผู้พิพากษาศาลาการมีความเป็นอิสระและมีความเป็นกลางอย่างแท้จริงในการพิจารณาวินิจฉัยคดี

ผู้พิพากษาจะต้องมีความเป็นอิสระ ไม่ถูกแทรกแซงทั้งจากฝ่ายบริหาร ฝ่ายนิติบัญญัติหรือแม้กระทั่งฝ่ายตุลาการด้วยกันเอง และนอกจากนั้นผู้พิพากษาจะต้องมีความเป็นอิสระจากใจตนเองด้วย คือต้องมีความเป็นกลาง ไม่มีอคติ^{๓๕} ในการปฏิบัติหน้าที่ ไม่ว่าจะเป็นอกคติอันเนื่องมาจากสาเหตุใด

หลักนิติธรรมในข้อนี้สอดคล้องตรงกับหลักกฎหมายไทยที่มีมาแต่เดิม คือ กฎหมายตราสามดวง ส่วนที่ ๓ ว่าด้วยหลักอินทภาษ ที่วางหลักธรรมในการดำรงตนและการปฏิบัติหน้าที่ของผู้พิพากษาศาลาการว่าจะต้องพิจารณาตัดสินอรรถคดีด้วยความเที่ยงธรรม ปราศจากความลำเอียงเข้าข้างฝ่ายใดอันเกิดจากอคติ 4 ประการ^{๓๖}

^{๓๔} โปรดดู เสนาะ เอกพจน์*อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๗*. หน้า ๕๕๒, ๑,๐๐๐. ชานินทร์ กรัยวิเชียร.*อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๗*. หน้า ๗,๕,๑๐,๒๒,๓๖. อุกฤษ มงคลนาวิน.“หลักนิติธรรมกับสภาพสังคมประเทศไทย” (บทสัมภาษณ์) *จุดนิติ* ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕) หน้า ๔-๕. ประสิทธิ์ โฆวิไลกุล.*เหลี่ยมหลังแลดูกฎหมายและความยุติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติธรรม. ๒๕๕๐) หน้า ๓๐-๓๑. บวรศักดิ์ อุวรรณโณ.“หลักนิติธรรมกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย” *ที่ ๕๑* (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการเนติบัณฑิต สมัยที่ ๖๐ สำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา, ๒๕๕๑) หน้า ๓๒-๓๓. จรัญ โฆษณานันท์.“บริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ของอุดมการณ์ “หลักนิติธรรม”” *วารสารกฎหมายจุฬา* ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (ธันวาคม ๒๕๒๕ – มีนาคม ๒๕๓๐) หน้า ๘๑-๑๑๐.

^{๓๕} ชานินทร์ กรัยวิเชียร.*อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๑๗*. หน้า ๓๖.

^{๓๖} ได้แก่ ฉันทาคติ คือ ลำเอียงเพราะรักชอบ เห็นแก่อำิสสินบน โทสาคติ คือลำเอียงเพราะโกรธ ฆยาคติ คือลำเอียงเพราะกลัว โมหาคติ คือลำเอียงเพราะหลง โปรดดู กำธร เลียงสังขธรรม (บรรณาธิการ).*กฎหมายตรา ๓ ดวง : ฉบับพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง แก้ไขปรับปรุงใหม่*. (กรุงเทพมหานคร: สถาบันปริทัศน์ มนยงค์, ๒๕๔๘) หน้า ๑๕-๑๖. และ กำชัย จงจักรพันธ์.“หลักอินทภาษ” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน* ฉบับวันจันทร์ที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๕๕ หน้า ๕.

๕. รัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐมีอำนาจและต้องใช้อำนาจตามที่กฎหมายให้ไว้เท่านั้น^{๓๓}

องค์กรของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายบริหาร ฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่ายตุลาการ มีอำนาจก็เพราะกฎหมายมอบอำนาจให้^{๓๔} ดังนั้นรัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐทั้งหลายต้องใช้อำนาจตามที่กฎหมายให้ไว้เท่านั้น จะใช้อำนาจเกินขอบเขตกว่าที่กฎหมายกำหนดไว้ไม่ได้^{๓๕}

รัฐที่ยึดถือหลักนิติธรรม รัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐจึงไม่สามารถใช้อำนาจได้ตามอำเภอใจ การใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่ต้องเป็นไปตามที่กฎหมายกำหนด การกระทำใด ๆ ที่ไม่มีกฎหมายรองรับจึงไม่ชอบ และไม่มีผลใช้บังคับ หลักนิติธรรมในข้อนี้จึงมุ่งคุ้มครอง สิทธิ เสรีภาพของประชาชนโดยแท้

๖. กฎหมายต้องไม่ยกเว้นความผิดให้แก่การกระทำของบุคคลหรือคณะบุคคลที่จะเกิดขึ้นในอนาคตไว้ล่วงหน้าโดยเฉพาะ

ภายใต้สังคมที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ความพยายามของผู้มีอำนาจที่ฉ้อฉล ในอันที่จะใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือของตนเพื่อกระทำการใด ๆ อันไม่ถูกต้อง ไม่

^{๓๓} บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. “หลักนิติธรรมกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย” วิทยุ ๕๑ (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการเนติบัณฑิต สมัยที่ ๖๐ สำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา, ๒๕๕๑) หน้า ๒๘.

^{๓๔} เป็นไปตามหลักการจัดสรรกลไกการใช้อำนาจรัฐ หรือหลักการแบ่งแยกอำนาจ (Separation of powers) นั่นเอง ซึ่งแต่ละฝ่ายจะต้องใช้อำนาจเฉพาะตามที่กฎหมายกำหนดให้ไว้เท่านั้น ซึ่งกฎหมายจะกำหนดจัดสรรอำนาจไว้ในลักษณะที่เหมาะสม มีการคานและดุลกันอย่างพอเหมาะ โปร่งใส วรรณ วิสชุดพิชญ์. “การคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของราษฎรจากการใช้อำนาจตามอำเภอใจของฝ่ายบริหาร” ใน เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล. *หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓) หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

^{๓๕} ในชั้นร่างรัฐธรรมนูญ ได้มีการชี้แจงเหตุของการเพิ่มวรรคสองของมาตรา ๓ ไว้ว่า “เพื่อต้องการวางกรอบการใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่ให้เป็นไปตามหลักนิติธรรม ซึ่งมีอยู่สองความหมาย คือ ความหมายแรก หมายถึงการตรากฎหมายจะต้องคำนึงถึงหลักพื้นฐานความเป็นธรรมและความหมายที่สองหมายถึงการกระทำของเจ้าหน้าที่จะต้องมีกฎหมายรองรับและจะกระทำเกินไปกว่าขอบเขตหรือเจตนาของกฎหมายไม่ได้” รายละเอียดโปรดดู รายงานการประชุมสภาร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ ๒๒/๒๕๕๐ วันจันทร์ที่ ๑๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๕๐. หน้า ๕๐-๕๑.

ชอบธรรม ย่อมผันแปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัย หลักนิติธรรมจึงต้องมีพลวัตร พัฒนาให้เท่าทันกับสถานการณ์ด้วยเช่นกัน

กฎหมายที่อภัยโทษหรือนิรโทษกรรมให้แก่การกระทำที่เกิดขึ้นและผ่านมาแล้ว สามารถกระทำได้ไม่ขัดต่อหลักนิติธรรม แต่การนิรโทษกรรมให้แก่การกระทำที่เกิดขึ้นในอนาคต หรืออีกนัยหนึ่งรับรองให้สิ่งที่จะกระทำในอนาคตซึ่งอาจไม่ชอบด้วยกฎหมาย ให้เป็นสิ่งที่ชอบด้วยกฎหมายทั้งสิ้น ย่อมขัดต่อหลักนิติธรรม เพราะเท่ากับผู้กระทำการนั้นอยู่นอกกฎหมาย^{๔๐}

บทสรุป

หลักนิติธรรม นับว่าเป็นเสาหลักที่สำคัญสูงสุดในการค้ำยันกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมให้เป็นที่พึ่งของประชาชนได้อย่างแท้จริง เพราะหลักนิติธรรมเป็นเครื่องมือที่ใช้จำกัดและควบคุมการใช้อำนาจโดยไม่ชอบของผู้มีอำนาจทั้งหลาย หลักนิติธรรมจึงเป็นหลักการสำคัญที่ใช้ในการควบคุม กำกับให้รัฐสภา คณะรัฐมนตรี ตุลาการ และหน่วยงานของรัฐทั้งหลายให้ใช้อำนาจไปตามกรอบที่กฎหมายกำหนด ทำให้เกิดสังคมที่เป็นธรรม ทุกคนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข สิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีของบุคคลได้รับการคุ้มครอง

บรรณานุกรม

หนังสือ

กระมล ทองธรรมชาติ, กาญจน์ วรกุล. *รวมบทความทางวิชาการของศาลรัฐธรรมนูญ*.

(กรุงเทพมหานคร: สถาบันรัฐธรรมนูญศึกษา, ๒๕๕๔-๒๕๕๑)

กาญจน์ วรกุล. *รวมบทความทางวิชาการของศาลรัฐธรรมนูญ : ศาลรัฐธรรมนูญกับการคุ้มครองระบอบประชาธิปไตยตามหลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: สถาบันรัฐธรรมนูญศึกษา, ๒๕๕๒)

กิตติพงษ์ กิตติยารักษ์. *บนเส้นทางแห่งหลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๔๐)

กองทุนศาสตราจารย์จิตติ ดิงศภัทย์ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. *การใช้การตีความกฎหมาย*. หนังสือเนื่องในโอกาสงานวิชาการรำลึกศาสตราจารย์จิตติ ดิงศภัทย์ ครั้งที่

^{๔๐} โปรดตุ กาชัย จงจักรพันธ์. “๓๐๕” หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน ฉบับวันที่ ๒๔ ธันวาคม

๑๓ “๑๐๐ ปี ชาตกาล ศาสตราจารย์จิตติ ติงศภัทย์”.(กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์เดือนตุลา,๒๕๕๒)

กองทุนศาสตราจารย์จิตติ ติงศภัทย์ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. *จริยธรรมกับความกล้าหาญในกระบวนการยุติธรรม*.หนังสือเนื่องในโอกาสงานวิชาการรำลึก ศาสตราจารย์จิตติ ติงศภัทย์ ครั้งที่ ๑๔ วันเสาร์ที่ ๒๘ มีนาคม ๒๕๕๒ ณ ห้องจัดประชุมบุตร คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.(กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์เดือนตุลา,๒๕๕๒)

กำธร เลี้ยงจักรธรรม (บรรณาธิการ).*กฎหมายตรา ๓ ดวง : ฉบับพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง แก้ไขปรับปรุงใหม่*.(กรุงเทพมหานคร:สถาบันปริทัศน์ มนยงค์,๒๕๔๘)

คณิต ณ นคร.*นิติธรรมอำพรางในนิติศาสตร์ไทย*.(กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์วิญญูชน,๒๕๔๘)

จิตติ ติงศภัทย์.*หลักวิชาชีพนักกฎหมาย*.โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.(กรุงเทพมหานคร:โครงการตำราฯ,๒๕๕๕)

ชวน หลีกภัย.*หลักนิติธรรมกับความเป็นธรรม*.ปาฐกถาพิเศษของ ฯพณฯ ชวน หลีกภัย เนื่องในโอกาสวันเกิดครบ ๕๐ ปี ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ ณ ห้อง LT1 คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันอังคารที่ ๘ เมษายน ๒๕๔๐.(กรุงเทพมหานคร:มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,๒๕๔๑)

ชานินทร์ กรีวิเชียร.*กฎหมายกับความยุติธรรม*.จัดพิมพ์โดยสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภาในพระบรมราชูปถัมภ์.(กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์ชวนพิมพ์,๒๕๔๗)

ชานินทร์ กรีวิเชียร.*คุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหาร*.(นนทบุรี:ศูนย์ส่งเสริมจริยธรรม สถาบันพัฒนาข้าราชการพลเรือน สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (ก.พ.), ๒๕๔๓)

ชานินทร์ กรีวิเชียร.*หลักนิติธรรม*.จัดพิมพ์โดยสำนักประธานศาลฎีกา.(กรุงเทพมหานคร:บริษัทชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด,๒๕๕๓)

บรรเจิด สิงคะเนติ.*หลักการพื้นฐานเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์*.พิมพ์ครั้งที่ ๓.(กรุงเทพมหานคร:วิญญูชน,๒๕๕๒)

บุญศรี มีวงศ์อุโฆษ.*กฎหมายรัฐธรรมนูญ*.พิมพ์ครั้งที่ ๓.โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.(กรุงเทพมหานคร:โครงการตำราฯ,๒๕๔๕)

ประสิทธิ์ ไชวโกลกุล.*เหลี่ยมหลังแลดูกฎหมายและความยุติธรรม*.(กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์นิติธรรม,๒๕๔๐)

ประสิทธิ์ ไชวโกลกุล.*ปริมณฑลแห่งกฎหมาย*.(กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์นิติธรรม,๒๕๕๔)

ประสิทธิ์ ปิวาวัฒนพานิช. *ความหมายและองค์ประกอบของหลักนิติธรรม*. เอกสารโครงการ
ศึกษาวิจัยเสนอสำนักงานคณะกรรมการอิสระว่าด้วยการส่งเสริมหลักนิติธรรม
แห่งชาติ สำนักงานปลัดกระทรวงยุติธรรม, ๒๕๕๕.

ปิยะพล วัฒนกุล. *หลักนิติธรรมกับการตรากฎหมาย*. (กรุงเทพมหานคร: วิทยาลัยการยุติธรรม
สำนักงานศาลยุติธรรม, ๒๕๕๒)

ปรีดี เกษมทรัพย์ และสมยศ เชื้อไทย. *ประชาธิปไตยกับชนชั้นกลาง*. (พิมพ์ครั้งที่ ๒).
(กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน, ๒๕๓๖)

ปรีดี เกษมทรัพย์. *ประชาธิปไตย กฎหมาย หลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: นานาส์พิมพ์, ๒๕๓๔)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). *ธรรมาธิปไตยไม่มา จึงหาประชาธิปไตยไม่เจอ* (จุดบรรจบ :
รัฐศาสตร์ กับ นิติศาสตร์). (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๕)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). *นิติศาสตร์แนวพุทธ*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. ที่ระลึกงานพระราชทาน
เพลิงศพ นายดำรง ไกรฤทธิ. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๔)

พิเชษฐ เมลาดานนท์. *หลักวิชาชีพนักกฎหมาย, อาจารย์จัดติพร้าวอนสอนอะไร ?* (กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์วิญญูชน, ๒๕๕๑)

วิภาดา กิตติโกวิท (แปล). *สัญญาประชาคม หลักแห่งสิทธิทางการเมืองของมอง ฌาคส์ รูสโซ*.
(กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ทับหนังสือ, ๒๕๕๐)

วรพจน์ วิศรุตพิชญ์. *สิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๔๐*.
(กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน, ๒๕๔๓)

สิริกัญญา โฉมิไถกุล. *สุภาษิตกฎหมาย คติพจน์ คำพังเพยทางกฎหมาย*. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์นิติ
ธรรม, ๒๕๕๓)

สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล. *ยืนหยัดบนหลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒)

สมชาย ปรีชาศิลป์กุล. *นิติปรัชญาทางเลือก*. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน, ๒๕๔๖)

สมยศ เชื้อไทย. *หลักกฎหมายมหาชนเบื้องต้น*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน
, ๒๕๔๕)

เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล. *หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
, ๒๕๕๓)

ภาษาอังกฤษ

Albert V. Dicey. *Introduction to the study of the Law of the Constitution*. (London: MacMillan
, 1959)

- Amichai Magen, Leonardo Morlino. *Democratization, the Rule of Law and International Actors: Transitions from Hybrid Regimes (UACES Contemporary European Studies)*. (New York: Routledge, 2009)
- Aristotle. *Politics 1981a*. (Trans. Jowett, 1926)
- Blandine Kriegel. *The State and the Rule of Law*. (New Jersey: Princeton University Press, 1995)
- Brian Tamanaha. *On the Rule of Law*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004)
- Charles Smpfor. *Retrospectivity and the Rule of Law*. (Oxford, 2006.)
- Daniel M. Brinks. *The Judicial Response to Police Killings in Latin America: Inequality and the Rule of Law*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008)
- Dato Seri Visu Sinnadurai (editor). *Sultan Azlan Shah, Constitution Monarchy, Rule of Law and Good Governance*. (Malaysia: Professional Law Book Publisher, 2004)
- David Dyzenhaus. *Recrafting the Rule of Law: The Limits of Legal Order*. (Oregon: Hart Publishing, 1999)
- Desmond Manderson. *Songs without Music: Aesthetic Dimensions of Law and Justice (Philosophy, Social Theory, and the Rule of Law)*. (California: University of California Press, 2000)
- Friedrich August Hayek. *The Constitution of Liberty*. (Chicago: The University of Chicago Press, 1960)
- Friedrich August Hayek. *The Road to Serfdom*. (Great Britain: Routledge, 2006)
- Fuller, Lon. *The Morality of Law, rev. ed.*, (New Haven: Yale University Press, 1964)
- Jane Stromseth, David Wippman, Rosa Brooks. *Can Might Make Rights?*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006)
- Jeremy Matam Farrall. *United Nations Sanctions and the Rule of Law (Cambridge Studies in International and Comparative Law)*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007)
- Jeremy Waldron. *The Law (Theory & Practice in British Politics)*. (London: Routledge, 1990)
- José María Maravall, Adam Przeworski. *Democracy and the Rule of Law (Cambridge Studies in the Theory of Democracy)*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2003)
- Joris Voorhoeve. *From War to the Rule of Law: Peace Building after Violent Conflicts*. (Amsterdam : Amsterdam University Press, 2007)
- Kenneth W. Dam. *The Law-Growth Nexus: The Rule of Law And Economic Development*. (Washington: Brookings Institution Press, 2006)

- Kneebone, Susan. *Refugees, asylum seekers and the rule of law*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Komersar, Neil K. *Law's limits*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2001)
- Legal Vice Presidency, The World Bank. *Legal and Judicial Reform : Strategic Directions*. (Washington, 2003)
- Louise Creighton, Mandell Creighton. *Life and Letters of Mandell Creighton*. (London: Longmans, Green, and Co., 1904)
- Marci A. Hamilton. *God vs. the Gavel: Religion and the Rule of Law*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005)
- Mark David Agrast, Juan Carlos Botero, Alejandra Ponce. *The World Justice Project, Rule of Law index 2011*. (Washington D.C: World Justice Project, 2011)
- Matthew Kramer. *Objectivity and the Rule of Law*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007)
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. *Rule-of-law tools for post-conflict state, amnesties*. United Nations Publication Sales No. E.09.XIV.1. (New York: United Nations, 2009)
- Pietro Costa & Danilo Zolo. *The Rule of Law : History, Theory and Criticism*. (Netherlands: Springer, 2007)
- Plato. *The Laws 875*. (Trans. T.J. Saunders, Penguin Classic, 1975)
- Plato. *The Republic, Book VIII, 563A-564D* (Trans, W.H.D. Rouse, A Mentor Book, 1956)
- Randall Peerenboom. *Asian Discourses of Rule of Law : Theories and implementation of rule of law in twelve Asian countries, France and the U.S. edited by Randall Peerenboom*. (London: Routledge, 2004)
- Randy E. Barnett. *The Structure of Liberty: Justice and the Rule of Law*. (New York: Oxford University Press, 1998)
- Ronald A. Cass. *The Rule of Law in America*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001)
- Sampford, Charles J. G. *Retrospectivity and the Rule of law*. (New York: Oxford University Press, 2006)
- Shklar, Judith and Hoffman, Stanley. *Political Thought and Political Thinkers*. (Chicago : University of Chicago Press, 1998)
- Soper, Phillip. *The ethics of deference*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Spencer Zifcak. *Globalisation and the Rule of Law (Challenges of Globalisation)*. (London: Routledge, 2005)

Suisheng Zhao. *Debating Political Reform in China: Rule of Law VS. Democratization*. (New York: An East Gate Book, 2006)

Ugo Mattei, Laura Nader. *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*. (Singapore: Utopia Press, 2008)

บทความ

กิตติศักดิ์ ปรกติ. “สิ่งที่คล้ายกันพึงได้รับการปฏิบัติอย่างเดียวกัน แต่ไม่พึงปฏิบัติอย่างเดียวกันกับสิ่งที่ต่างกัน” ใน <https://www.facebook.com/notes/kittisak-prokati/สิ่งที่คล้ายกันพึงได้รับการปฏิบัติอย่างเดียวกัน-แต่ไม่พึงปฏิบัติอย่างเดียวกันกับ/10150388167910979>
 กำชัย จงจักรพันธ์. “หลักอินทกษ” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน* ฉบับวันจันทร์ที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๕๕

กำชัย จงจักรพันธ์. “๓๐๕” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน* ฉบับวันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๕๓ หน้า ๗.
 กองบรรณาธิการ (จุลนิติ). “หลักการตีความกฎหมายตามครรลองของหลักนิติรัฐและนิติธรรม” *จุลนิติ* ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๕๓) หน้า ๑-๓.

จรัญ โฆษณานันท์. “บริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ของอุดมการณ์ “หลักนิติธรรม”” *วารสารกฎหมายจุฬา* ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (ธันวาคม ๒๕๒๕ – มีนาคม ๒๕๓๐) หน้า ๘๑-๑๑๐.

จันทจิรา เอี่ยมมยุรา. “หลักนิติธรรม (The Rule of Law) กับการพัฒนากระบวนการยุติธรรมในสังคมไทย” ใน <http://www.enlightenedjurists.com/directory/97The-Rule-of-Law.html>

จำรูญ เจริญกุล. “The Rule of law” *คูลพาท* ปีที่ ๕ เล่ม ๑ (ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๕) หน้า ๖๐.

จุลพงศ์ อยู่เกศ. “เมื่อโลกสำรวจการมีหลักนิติธรรมของประเทศไทย” *เอกสารอัดสำเนา*. หน้า ๑-๓.

ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนสานต์. “กฎหมายปกครองตามทัศนะของอังกฤษ (ต่อ)” *วารสารกฎหมายปกครอง* เล่ม ๓ ตอนที่ ๑ (เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๗) หน้า ๑-๑๕.

ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนสานต์. “หลักนิติธรรม (Rule of law)” *รวมบทความทางวิชาการ เนื่องในโอกาสครบรอบ ๕๐ ปี ธรรมศาสตร์อาจารย์ สัญญา ธรรมศักดิ์*. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๑) หน้า ๑๕-๓๘.

ณรงค์เดช สรุโฆษิต. “หลักนิติธรรมกับการยุบพรรคการเมืองและการเพิกถอนสิทธิเลือกตั้งตามรัฐธรรมนูญ มาตรา ๒๓๗ วรรคสอง” *วารสารกฎหมายจุฬา* ปีที่ ๒๕ ฉบับที่ ๑ ฉบับพิเศษ หน้า ๒๑๕-๒๕๕.

เดชอุดม ไกรฤทธิ. “หลักนิติธรรม” *วารสารสภาพนายความคิด* ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๑๑๕ (กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒) หน้า ๖-๘.

- ถาวร โพธิ์ทอง. “การประชุมสันติภาพของโลกโดยทางกฎหมาย” *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* เล่ม ๑ ตอน ๒ (กันยายน พ.ศ.๒๕๑๒) หน้า ๑๖๖-๑๕๗.
- ชานินทร์ กรีวิเชียร. “บทบรรณาธิการ” *บทบัญญัติ* เล่ม ๒๐ ตอน ๓ (กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕) หน้า ๗๖๕-๗๗๓.
- ชานินทร์ กรีวิเชียร. กองบรรณาธิการ (จุดนิติ). “บทสัมภาษณ์ความเห็นทางวิชาการ เรื่อง “หลักการตีความกฎหมายตามครรลองของหลักนิติรัฐและหลักนิติธรรม”” *จุดนิติ* ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๕๓) หน้า ๔-๑๓.
- นันทวัฒน์ บรมานันท์. “นิติรัฐและพลเมือง : ทางออกประเทศไทย” ใน <http://www.pub-law.net/publaw/view.aspx?id=1499>
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. กองบรรณาธิการ (จุดนิติ). “บทสัมภาษณ์ความเห็นทางวิชาการ เรื่อง “หลักการตีความกฎหมายตามครรลองของหลักนิติรัฐและหลักนิติธรรม”” *จุดนิติ* ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๕๓) หน้า ๒๕-๓๗.
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. “เสียงสะท้อนจากผู้อ่าน” ภาคผนวกใน ชานินทร์ กรีวิเชียร. *หลักนิติธรรม*. จัดพิมพ์โดยสำนักประธานศาลฎีกา. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, ๒๕๕๓) หน้า ๗๐-๗๘.
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. “หลักนิติธรรมกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย” *รพี'๕๑* (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการเนติบัณฑิต สมัยที่ ๖๐ สำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา, ๒๕๕๑) หน้า ๒๕-๔๔.
- ประยูร กาญจนกุล. “ปาฐกถาชุดสิทธิธรรม ครั้งที่ ๑๔ เรื่องหลักนิติธรรมไทย” วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ประยูร กาญจนกุล, ๒๕๕๐*.
- ประยูร กาญจนกุล. “หลักนิติธรรมไทย” ใน เอกบุญ วงศ์สวัสดิ์กุล. *หลักนิติรัฐ หลักนิติธรรม*. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓) หน้า ๑๔๐-๑๖๑
- ปิยบุตร แสงกนกกุล. “นิติรัฐ” (Rechtsstaat, Etat de droit) ไม่เหมือนกับ “นิติธรรม” (Rule of Law) *หนังสือพิมพ์ประชาชาติธุรกิจ* ฉบับวันที่ ๕ เมษายน ๒๕๕๒.
- พิเชษฐ เมลาณนท์, นิอุบล ชัยอิทธิพรวงศ์, พรทิพย์ อภิลิทธิวาสนา. “เฉียงไม่ได้ที่กฎหมายจะย้อนหลัง ช้ายังไม่ขัดกับ “หลักนิติธรรม” เสมอไป” *วารสารกฎหมายใหม่* ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๘๘ (ตุลาคม ๒๕๕๐) หน้า ๔-๑๓.
- พรสันต์ เลี้ยงบุญเลิศชัย. “หลักนิติธรรมกับสภาพสังคมประเทศไทย (บทสัมภาษณ์)” *จุดนิติ* ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๕๕) หน้า ๑๕-๒๘.
- โกกิน พลกุล. “การบรรยายพิเศษเรื่อง “สื่อมวลชนภายใต้กรอบแห่งนิติธรรม”” *วารสารศาลรัฐธรรมนูญ* ปีที่ ๓ เล่มที่ ๘ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๔๔) หน้า ๓๘-๔๘.

- โกคิน พลกุล.“นิติรัฐกับประชาสังคม”,ปรับปรุงจากคำอภิปรายของผู้เขียน เรื่อง นิติรัฐกับประชาสังคม จัดโดย สถาบันนโยบายศึกษา ร่วมกับ www.pub-law.net และสมาคมกฎหมายมหาชนแห่งประเทศไทย วันที่ ๔ สิงหาคม ๒๕๔๖ ณ โรงแรมสยามซิตี้ กรุงเทพมหานคร ใน <http://www.pub-law.net/publaw/printPublaw.aspx?ID=651>
- ลิจิต ชีรเวคิน.“กฎหมายและการปฏิรูปกฎหมาย” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐ* วันที่ ๑๕ และ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕ และใน http://www.dhiravegin.com/detail.php?item_id=001003
- ลิจิต ชีรเวคิน.“หลักนิติธรรมและความยุติธรรม” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐ* วันที่ ๒๕ กันยายน และ ๖ ตุลาคม ๒๕๕๔ หน้า ๕ และใน http://www.dhiravegin.com/detail.php?item_id=000971
- ลิจิต ชีรเวคิน.“หลักนิติธรรมและความสงบเรียบร้อยในสังคม” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐ* วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๕๔ และใน http://www.dhiravegin.com/detail.php?item_id=000962
- ลิจิต ชีรเวคิน.“หลักนิติธรรมที่ต้องเข้าใจอย่างกระจ่าง” *หนังสือพิมพ์สยามรัฐ* วันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๕๑ และใน http://www.dhiravegin.com/detail.php?item_id=000553
- วสุ สิงห์จิว.“นิติรัฐในมิติของสังคมไทย” *วารสารวิชาการคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ* ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม ๒๕๕๑) หน้า ๘๓-๙๔.
- วิกรม เมลาณนท์.“อัยการในเมืองอังกฤษ” *คูลพาท* เล่ม ๑๒ ปีที่ ๒ (ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๘) หน้า ๘๑-๘๕.
- วรเจตน์ ภาคีรัตน์.“หลักนิติรัฐและหลักนิติธรรม” *จุดนิติ* ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๕) หน้า ๔๕-๖๗.
- วิชา มหาคุณ.“อำนาจบริหารและอำนาจตุลาการ : ความมั่นคงของชาติและหลักนิติธรรม” *วารสารกฎหมายจุฬา* ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – เมษายน ๒๕๒๑) หน้า ๑-๘.
- วิสาร พันธนะ.“หลักนิติธรรม” *คูลพาท* ปีที่ ๒๒ เล่ม ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๑๘) หน้า ๕๔-๕๕.
- วัศ ดิงสมิตร.“ใช้กฎหมายย้อนหลังเพื่อเพิกถอนสิทธิเลือกตั้งเมื่อยุบพรรคการเมือง” ใน <http://www.pub-law.net/publaw/view.aspx?id=1113>
- วิชา มหาคุณ.“การตรวจสอบในทางตุลาการ ศึกษาจากกรณีประกาศ ร.ส.ช. ฉบับที่ ๒๖” *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* ปีที่ ๒๑ ฉบับที่ ๒. หน้า ๒๔๑-๒๔๕.
- วิชา มหาคุณ.“เสียงสะท้อนจากผู้อ่าน” ภาคผนวกใน ธานินทร์ กรัยวิเชียร. *หลักนิติธรรม*. จัดพิมพ์โดยสำนักประธานศาลฎีกา.(กรุงเทพมหานคร:บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด,๒๕๕๓) หน้า ๖๒-๖๖.
- วิษณุ เครืองาม.“การนำหลักนิติธรรมไปใช้ในภาคเอกชน”.เอกสารประกอบการนำเสนอผลงานทางวิชาการส่วนบุคคล หลักสูตร “ผู้บริหารกระบวนการยุติธรรมระดับสูง” รุ่นที่ ๑๖.

วิจิต มั่นตราภรณ์.“หลักนิติธรรมกับสิทธิมนุษยชน” วารสารพระธรรมนุญ เล่ม ๔๕ ฉบับ “หลักนิติธรรม” (พ.ศ.๒๕๕๑-๒๕๕๒) หน้า ๒๔-๒๕.

วิชฌุ เครื่องงาม.“คำบรรยายเรื่อง “หลักนิติธรรมกับการบริหารราชการแผ่นดิน”” วารสารพระธรรมนุญ เล่ม ๔๕ ฉบับ “หลักนิติธรรม” (พ.ศ.๒๕๕๑-๒๕๕๒) หน้า ๘๕.

วิชฌุ เครื่องงาม.“เสียงสะท้อนจากผู้อ่าน” ภาคผนวกใน ชานินทร์ กรัยวิเชียร.หลักนิติธรรม.จัดพิมพ์โดยสำนักประธานศาลฎีกา.(กรุงเทพมหานคร:บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด,๒๕๕๓) หน้า ๖๖-๖๘.

ศิริ วิศิษฎ์ธรรม อัสวานนท์.“The rule of law” คุลพาห เล่ม ๑๐ ปีที่ ๘ (ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔) หน้า ๑๑๒๓.

เสนาะ เอกพจน์.“The Rule of Law” คุลพาห ปีที่ ๘ เล่มที่ ๕.(กันยายน พ.ศ.๒๕๐๔) หน้า ๘๘๒-๑๐๐๓.

เสนาะ เอกพจน์.“The Rule of law (ต่อ)” คุลพาห ปีที่ ๕ เล่ม ๓ (มีนาคม พ.ศ.๒๕๐๕) หน้า ๓๕๘-๓๖๐.

สุชาติ ธรรมาพิทักษ์กุล.“เสียงสะท้อนจากผู้อ่าน” ภาคผนวกใน ชานินทร์ กรัยวิเชียร.หลักนิติธรรม.จัดพิมพ์โดยสำนักประธานศาลฎีกา.(กรุงเทพมหานคร:บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด ,๒๕๕๓) หน้า ๗๘-๘๐.

สิรินารถ วัฒนเมธียานนท์.““หลักนิติธรรม” กับการแก้ไขปัญหาเรื่องร้องเรียนด้วยความเป็นธรรม” วารสารผู้ตรวจการแผ่นดิน ปีที่ ๑ เล่มที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๑) หน้า ๑๑๗-๑๓๑.

สิงห์หนองจอก.“นิติธรรม (๑)” หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน และ <http://www.siamrath.co.th/web/?q=นิติธรรม-1>

สิงห์หนองจอก.“นิติธรรม (๒)” หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน และ <http://www.siamrath.co.th/web/?q=นิติธรรม-2>

สิงห์หนองจอก.“นิติธรรม (๓)” หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน และ <http://www.siamrath.co.th/web/?q=นิติธรรม-3>

สิงห์หนองจอก.“นิติธรรม (๔)” หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน และ <http://www.siamrath.co.th/web/?q=นิติธรรม-4>

สิงห์หนองจอก.“นิติธรรม (๕)” หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน และ <http://www.siamrath.co.th/web/?q=นิติธรรม-5>

สิทธิโชค ศรีเจริญ.“เสียงสะท้อนจากผู้อ่าน” ภาคผนวกใน ชานินทร์ กรัยวิเชียร.หลักนิติธรรม.จัดพิมพ์โดยสำนักประธานศาลฎีกา.(กรุงเทพมหานคร:บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด ,๒๕๕๓) หน้า ๖๑-๖๒.

เสริม สุวรรณเทพ.“วงการกฎหมายสากล” *คุณภาพ* เล่ม ๔ ปีที่ ๘ (เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๔) หน้า ๓๘๔-๓๘๘.

สุด สุตรา.“เปรียบเทียบวงการกฎหมายค่ายวันตกกับค่ายวันออก” *คุณภาพ* เล่ม ๑๑ ปีที่ ๗ (ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๓) หน้า ๑๔๐๖-๑๔๐๘.

สุธรรม ภัทราคม.“กฎหมายย่อมเป็นอมต” *คุณภาพ* ปีที่ ๑๑ เล่ม ๓ (มีนาคม ๒๕๐๓) หน้า ๔๒.

สมลักษณ์ จักระบวนพล.“กฎหมายที่เป็นโทษใช้ย้อนหลังได้หรือไม่” *หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน*.

เสนีย์ ปราโมช,ม.ร.ว.“ปาฐกถาเรื่องนับถือกฎหมาย” *บทบัญญัติ* เล่ม ๒๓ ตอน ๑ (มกราคม ๒๕๐๘) หน้า ๑-๖.

หยุด แสงอุทัย.“ประชาธิปไตยกับนิติรัฐ” *คุณภาพ* ปีที่ ๓ เล่ม ๑ (มกราคม ๒๔๙๙) หน้า ๒-๘.

อักษราท จุฬารัตน.“บทบาทของศาลไทยในการพัฒนาหลักนิติธรรมในประเทศไทย” *วารสารวิชาการศาลปกครอง* ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๕๓) หน้า ๑-๑๗.

อักษราท จุฬารัตน,กองบรรณาธิการ (จูตินิติ).“บทสัมภาษณ์ความเห็นทางวิชาการ เรื่อง “หลักการตีความกฎหมายตามครรลองของหลักนิติรัฐและหลักนิติธรรม”” *จูตินิติ* ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๕๓) หน้า ๑๔-๒๘.

อัมมาร สยามวาลา.“หลักนิติธรรมบกพร่องมากที่สุด” *หนังสือพิมพ์ประชาชาติธุรกิจ* วันที่ ๒๓-๒๕ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๔๕ หน้า ๓๕.

อรุณ ภาณุพงศ์.“นิติธรรมประชาธิปไตย” *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* ปีที่ ๒๔ ฉบับที่ ๒ (มิถุนายน พ.ศ.๒๕๓๗) หน้า ๓๖๓-๓๖๘.

อุกฤษ มงคลนาวิน.“หลักนิติธรรมกับสภาพสังคมประเทศไทย” (บทสัมภาษณ์) *จูตินิติ* ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๕๕) หน้า ๓-๑๔.

ภาษาอังกฤษ

Joseph Raz.“The Rule of Law and Its Virtue” *Law Quarterly Review*,1977. pp. 195-211.

Michael Sevel.“Legal Positivism and the Rule of Law” 34 *Australian Journal of Legal Philosophy*,2009.pp.53-68.

Paul Craig, “Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law” *Public Law* ,467 (1997).pp.467-487.

เอกสารอื่นๆ

จรัญ ภัคดีชนากุล, เอกสารถอดเทปการบรรยายพิเศษ เรื่อง “ศาลรัฐธรรมนูญกับการดำรงหลักนิติธรรม” โดยนายจรัญ ภัคดีชนากุล ตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ ในการสัมมนาทางวิชาการ เนื่องในวาระครบรอบ ๑๔ ปี ศาลรัฐธรรมนูญ วันพฤหัสบดีที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๓ ณ

โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ กรุงเทพมหานคร, สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ ๘ พ.ค.
๒๕๕๕ (เอกสารอัดสำเนา)

ชานินทร์ กรีวิเชียร. คำบรรยายเรื่องหลักนิติธรรมในการอบรมหลักสูตรภาคจริยธรรมแก่นิติ
บัณฑิตไทยสมัยที่ ๖๑, ๒๕๕๒.

รายงานการประชุมสภาร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ ๒๒/๒๕๕๐ วันจันทร์ที่ ๑๑ มิถุนายน พุทธศักราช
๒๕๕๐

วิชญ์ เครื่องงาม. หลักนิติธรรมกับการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ของรัฐ. คำบรรยายในที่ประชุม
สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสถาน ๑ กรกฎาคม ๒๕๕๒.

United Nations Rule of Law website and repository (www.unrol.org)